

В: Езиковедски изследвания в чест на проф. Сийка Спасова-Михайлова. София, АИ „Проф. Марин Дринов”, 2011, с. 131-142.

ДЕФРАЗЕОЛОГИЗАЦИЯТА КАТО ИЗТОЧНИК НА ЛЕКСИКАЛНИ И СЕМАНТИЧНИ ИНОВАЦИИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Диана Благоева

Институт за български език – БАН (България, София)

diablag@mail.bg

The article deals with the dephraseologisation as a factor for different semantic and lexical innovations in modern Bulgarian. Some language mechanisms for dephraseologisation are outlined: lexicalization of phraseological units on the basis of the word formation, syntactic reduction of phraseological units and assignment of novel meanings to the non-reduced components, in particular. Some structural types of phraseological units which undergo dephraseologisation are distinguished in the article. The dephraseologisation is considered to be a relatively productive source of lexical and semantic neologisms in modern Bulgarian.

Key words: phraseological units, dephraseologisation, neologisms, semantic derivation.

Дефразеологизацията е многопланово явление, в което намира отражение семантично-функционалното взаимодействие между лексикалните и фразеологичните единици в езиковата система. Според едно от застъпваните в славистичната и българистичната литература схващания дефразеологизацията може да се определи като структурно-семантична трансформация, свързана обикновено с имплицирание¹ (свиване, намаляване на броя на компонентите) на фразеологизмите, в резултат на която съответна фразеологична единица става основа за възникване на еднословна номинативна единица и преобразуване на изразяваното фразеологично значение в лексикално (Мокиенко 1989, Кювлиева 1987, Ничева 1984, Чолакова 1979 и др.). Дефразеологизацията не води до разрушаване и изчезване на изходната фразеологична единица, която продължава да функционира в езиковата система успоредно с нововъзникналата еднословна единица² (Чолакова 1979: 174). Като източник на семантични или лексикални иновации дефразеологизационните процеси може да се разглеждат като фактор (макар и не с първостепенно значение) за обогатяване на номинативните средства в езика.

Дефразеологизацията се осъществява чрез различни езикови механизми. В типичния случай протича декомпозиция и семантична кондензация (Чолакова 1979, Кювлиева 1987). Това означава, че фразеологична единица с дву- или поликомпонентна структура се

редуцира до един от своите компоненти, който поема цялостното фразеологично значение. Думата, която във функцията на фразеологичен остатък експлицира значението на изходната фразеологична единица, претърпява семантична деривация и се обогатява с нова преносна семема. Като илюстрация за това може да послужат следните примери, приведени от В. Кювлиева: *нарязвам / нарежа като кисела (горчива) краставица* някого и *нарязвам / нарежа* ‘скарвам се на някого, хокам, критикувам остро някого’; *измервам / измеря от главата до краката (петите)* някого, *измервам / измеря отдолу нагоре* някого и *измервам / измеря* ‘изглеждам продължително, изпитателно някого в целия му ръст, като обикновено изразявам с погледа си някакво отношение към него’ (Кювлиева 1987: 327-328).

В други случаи се наблюдава образуване на нова сложна или производна дума, семантично и словообразователно мотивирана от съответната фразеологична единица. Възможността за образуване на думи с такава мотивация не е новост за нашия език и е отбелязана отдавна в българската лингвистична литература. Както посочва С. Спасова-Михайлова, тази възможност се обуславя от следните обстоятелства: „Възприемането на устойчивото съчетание, а най-вече на идиома, като семантично цяло обяснява и случаите, когато едно устойчиво съчетание става база за образуване на сложна дума със същото смислово съдържание, каквото има устойчивото съчетание. Напр. от *бия на очи* – ‘правя впечатление, изпъква с нещо’ – се образува сложното прилагателно *очебиен* – ‘който прави впечатление, изпъква с нещо’; от *вади му душата* – ‘измъчва някого, не му дава мира’ – сложното съществително *вадидушник*; от *одира му кожата* – ‘взема му прекалено много пари за нещо’ – сложното съществително *кождер* и др.” (Спасова-Михайлова 1959: 171)³. Традиционно в българското езикознание подобни случаи не се разглеждат като проява на дефразеологизация, въпреки че е обръщано внимание на факта, че словообразуването тук е вид имплицирание⁴ при фразеологизмите (Кювлиева-Мишайкова 1988: 22). В някои по-нови изследвания върху българския език обаче образуването на думи като *ветрогон* < *гоня вятъра*, *твърдоглав* < *твърда ми е главата*, *твърда глава*, *душевадец* < *вадя душата на някого* и пр. се трактува именно като резултат от дефразеологизационни процеси (Kořková 2002). Тази позиция е основателна, тъй като посочените случаи също отразяват възникване на еднословна номинативна единица на базата на фразеологизъм и преобразуване на фразеологично значение в лексикално.

Цел на представяното тук изследване е да се проучи ролята на дефразеологизацията като източник за пораждање на семантични и лексикални иновации в най-новия период от развитието на българския език (от края на ХХ в. насам). Обект на анализ са неологизмите и неосемантизмите, оформили се въз основа на възникнали в този период фразеологични

единици. Материалът е ексцерпиран от двата най-представителни неологични речника на българския език: РНДЗБЕ и РНДБЕ, както и от техните архиви.

1. Дефразеологизация чрез декомпозиция и семантична кондензация

Този механизъм на дефразеологизация, който води до появата на семантични иновации в лексикалната система, е сравнително широко застъпен в разглеждания период. Най-често на посочената трансформация се подлагат фразеологични единици със следната структура:

1.2. Прилагателно име + съществително име

При двукомпонентните фразеологични единици от този тип редуция претърпява адективният компонент, а фразеологичното значение по пътя на семантичната кондензация се поема от съществителното име, което е граматически ръководещ елемент⁵ в структурата на изходната фразеологична единица. Така съответното съществително обогатява семантичната си структура с нова преносна семема, срв.:

дебел врат > *врат* ‘мъж със здраво телосложение, който се занимава с престъпен бизнес или охранителна дейност’

висок адреналин > *адреналин* ‘състояние на силна, обикн. приятна възбуда, вълнение, напрежение’

моден писък > *писък* ‘изключително модна, актуална тенденция или проява’

мокра поръчка > *поръчка* ‘наемно убийство’

политически чадър > *чадър* ‘закрила, покровителство обикн. от страна на високопоставено лице’

политическа метла > *метла* ‘политическа чистка на кадри’

икономически тигър > *тигър* ‘страна с бързо развиваща се икономика’

данъчна секира > *секира* ‘прекалено високи, непосилни данъци’

син кинжал > *кинжал* ‘привърженик на твърдата линия в политиката на партията СДС’

сини люспи > *люспи* ‘членове на СДС, отстранени от редовете на съюза поради политически разногласия с ръководството му’

сини мравки > *мравки* ‘членове на СДС, които формират вътрешнопартийна опозиция’

Ето няколко илюстрации за функционирането на посочените неосемантизми в съвременни публицистични текстове: *Преди малко на пазара един врат ме изгони от сергията ми.* Вестник за жената, 2000, бр. 14. *За всеки има вид туризъм. Ако един иска спокойствието, друг иска адреналина.* Новинар, 2006, бр. 235. *Суровите коприни са голям писък в момента.* Капитал, 1997, бр. 183. *П. в началото на 90-те години беше един от хората за поръчки на СИК.* Нощен труд, 2001, бр. 129. *Несменяемостта на магистратите е*

нещо много важно, но трябва да има гаранции, за да не бъде чадър за нарушения. Капитал, 1998, бр. 40. Премиерът направи фатални грешки – много закъсня с метлата. 24 часа, 2000, бр. 157. Със своята нетърпимост и упование в правата вяра кинжалите провалиха второто правителство на СДС. Дневен труд, 2000, бр. 159. Засега мравките не бързат да се регистрират като самостоятелна парламентарна сила. 24 часа, 193, бр. 4.

1.2. Съществително име + предлог + съществително име

При структурно-семантичната трансформация на фразеологичните единици от този тип се запазва първият субстантивен компонент, който е граматически ръководещ, а останалите се съкращават. Запазеният компонент развива ново метафорично значение, съвпадащо със значението на фразеологичната единица, срв.:

писък на модата > *писък* ‘изключително модна, актуална тенденция или проява’

перач на пари > *перач* ‘лице, което се занимава с легализиране на незаконно придобити печалби’

пералня (перачница) за пари > *пералня (перачница)* ‘фирма или организация, която извършва легализиране на незаконно придобити печалби’

черешка върху (на) тортата > *черешка* ‘най-показателна, ярка проява на нещо’

жрица на любовта > *жрица* ‘проститутка’

Следните примери илюстрират функционирането на разгледаните неосемантизми в съвременни публицистични текстове: *Наред с доста партийни лидери перачи се оказват едва ли не всички успели бизнесмени.* Стандарт, 2001, бр. 2889. *Никой не се наема да ревизира дейността на „Софис” – пералнята на профсъюзните босове.* 168 часа, 1993, бр. 35. *Няма по-добра перачница от онази фондация, която законно крие източниците си на финансиране.* Монитор, 2006, бр. 2619. *Черешката на фестивала бе едночасовият концерт на кралицата на рока Peaches.* Капитал, 2007, бр. 34.

1.3. Глагол + съществително име

При единиците с такава структура най-често се наблюдава съкращаване на граматически ръководещия вербален компонент и развитие на нова преносна семема при съществителното име. За разлика от разгледаните в 1.1. и 1.2. случаи тук поради отсъствието на функционално-граматична еквивалентност съществителното име в ролята на фразеологичен остатък не поема изцяло значението на фразеологичната единица, а само частично се съотнася с него, срв.:

давам (слагам, удрям) рамо ‘оказвам помощ, подкрепа, съдействие’ > *рамо* ‘помощ, подкрепа, съдействие’

удрям бингото ‘постигам голям успех или печалба, изгода от нещо’ > *бинго* ‘голям успех или печалба, изгода от нещо’

слагам *наколенки* ‘държа се сервилно, угоднича’ > *наколенки* ‘сервилно държание, угодничене’

нареждам (*подреждам, сглобявам*) *пъзела* ‘намирам решение на неясен, труден проблем’ > *пъзел* ‘сложен, труден за разрешаване проблем’

сменям чипа ‘променям начина си на мислене, манталитета си’ > *чип* ‘начин на мислене, манталитет’

бутам (*пускам*) *гювеч* ‘правя подаръци, услуги като облага, изгода за някого’ > *гювеч* ‘подаръци, услуги, получени като облага, изгода’

давам (*пускам*) *жокер* ‘подказвам, помагам на някого да се досети за отговора на някакъв въпрос’ > *жокер* ‘подказване, помощ за досещане за отговора на някакъв въпрос’

В по-редки случаи на редуция се подлага субстантивният компонент, а семантиката, изразявана от фразеологичната единица, се поема от глагола, срв.:

пера пари > *пера* ‘легализирам незаконно придобити печалби’

Като илюстрация за функционирането на някои от посочените неосемантизми в съвременната публицистика може да послужат следните примери: *Въпреки мощното финансово рамо около 16 на сто от жителите на Източен Берлин са на трудовата борса.* Демокрация, 2001, бр. 237. *Бинго в общинската приватизация се оказа продажбата на керамичния завод.* Демокрация, 2001, бр. 56. *На девойката ѝ станало смешно от унизителното блюдолизничество и когато дошъл редът ѝ да поднесе поздравления, попитала рожденика: „Г-н Ш., не ви ли писна от тези наколенки?”* Сега, 1999, бр. 168. *На дневен ред остава пъзелът с термоядрените оръжия.* Български воин, 2007, бр. 3-4. *Българи перат милиони евро в чужбина.* Дума, 2007, бр. 222.

2. Дефразеологизация чрез средствата на словообразуването

2.1. В разглеждания период образуване на нови думи в резултат от дефразеологизация са наблюдава сравнително рядко. Като пример може да се посочи композитумът *дебеловратци*, който е мотивиран в словообразователно и семантично отношение от фразеологичната единица *дебел врат* ‘мъж със здраво телосложение, който се занимава с престъпен бизнес или охранителна дейност’ и е оформен морфологично като плуралия тантум.

Производното съществително име *въздухар*⁶ е суфиксален дериват от един от компонентите на фразеологична единица *въздух под налягане* ‘несериозен човек’. Може да се смята, че то е възникнало в резултат на дефразеологизация, която (за разлика от описания по-горе случай) протича със съкращаване на структурни компоненти.

2.2. Условно към тази група може да бъдат отнесени някои гранични случаи, при които се наблюдава не произвеждане на нова дума, а актуализация на вече съществуваща в

езика лексема, която придобива ново преносно значение. За разлика от разгледаните по-горе в раздел 1. случаи тук думата, която развива ново значение, съвпадащо със съответното фразеологично значение, не е компонент на изходната фразеологична единица, а е производна от един или повече елементи в структурата на тази единица. Като пример може да се посочи прилагателното *дебеловрат*, което развива преносното значение ‘който има здраво телосложение и се занимава с престъпен бизнес или охранителна дейност’ (*дебеловрати охранители*), съотнасящо се със семантиката на фразеологичната единица *дебел врат*.

Прилагателното *сенчест*, което е производно от съществителното *сянка*, влизащо в структурата на фразеологичната единица *в сянка* ‘незаконен, нелегален’ (*икономика в сянка, бизнес в сянка*), развива ново преносно значение, съвпадащо със значението на посочения фразеологизъм (*сенчеста икономика, сенчест бизнес, сенчест износ*).

Тук биха могли да бъдат причислени и новоразвитите значения на глаголите *изсветлявам*¹ ‘легализирам дейност, извършвана преди това незаконно, без деклариране на получените доходи’ (*компаниите осветляват бизнеса си*) и *изсветлявам*² ‘за доходи, печалби и под., чийто размер се укрива – легализирам се, бивам деклариран в пълен размер’ (*доходите осветляват заради плоския данък*), за които може да се предполага, че са възникнали съответно на базата на функциониращите в същите значения фразеологизми *изкарвам на светло* и *излизам на светло*.

Направените наблюдения показват, че част от появилите се през последните няколко десетилетия в българския език фразеологични единици по пътя на дефразеологизацията стават източник за пораждаване на семантични и (в по-редки случаи) лексикални иновации в езика. Една от причините за това може да се търси в тенденцията за езикова икономия, която по принцип играе съществена роля при дефразеологизационните процеси (Кювлиева 1988).

Най-често механизмът, по който се извършва дефразеологизацията, включва структурно съкращаване на фразеологичната единица до един от нейните компоненти и развитие при този компонент на ново метафорично значение, съотнасящо се със съответното фразеологично значение. Новите номинативни единици, възникнали в резултат на дефразеологизация, в повечето случаи са експресивно обогатени, тъй като при тях в една или друга степен се запазва образът, залегнал в основата на изходната фразеологична единица. Те обикновено са стилистично маркирани като разговорни или жаргонни.

Протичането на дефразеологизацията може да бъде улеснено и стимулирано от следните обстоятелства:

1. В някои случаи се наблюдават структурни трансформации на контекстуално равнище, при които определен компонент във фразеологичната единица се замества с друг,

който не е част от утвърдената ѝ структура, срв.: *черешка върху сладоледа* вместо *черешка върху тортата*, *жрица на плътта* вместо *жрица на любовта*. Това (макар и контекстуално обусловено) вариране води до разколебаване на устойчивостта на фразеологичната единица и би могло да улесни съкращаването на вариращия компонент.

2. Запазеният след структурната редукция на фразеологичната единица компонент нерядко участва в състава и на други фразеологизми, обединени от обща или сходна семантика. Наличието на достатъчно прозрачен образ, залегнал в основата на тези фразеологизми, подпомага обособяването на ново, базиращо се на сходен образ метафорично значение в семантичната структура на съответната лексема. Като пример може да се посочат съществителните *чадър* и *метла*, които влизат в състава на фразеологични единици като: *политически чадър* и *отварям (разтварям, издигам, разпъвам, опъвам, разпервам, спускам) чадър над някого или нещо* ‘осигурявам защита, закрила, покровителство спрямо някого или нещо’, *свалям сваля чадъра от някого или нещо* ‘преставам да пазя, да покровителствам някого’; съответно *политическа метла* и *заиграва (минава) метлата* ‘извършва се политическа чистка’.

Семантичните нововъведения, възникнали по пътя на дефразеологизация на фразеологизми, нерядко от своя страна стимулират пораждането на иновации в лексикалната система вследствие на активизиране на словообразователните процеси или на семантичната деривация при други лексикални единици. Това свидетелства за закрепването и успешното интегриране на тези нововъведения в езиковата система.

Така например новото метафорично значение на глагола *пера* е стимул за оформяне по пътя на аналогията⁷ на нова семема в семантичната структура и на префигираните глаголи *препирам* и *изпирам (изпирам откуп, препирам наркопари)* (Благоева 2008: 151). Семантичният развой при съществителното *люсна* пък дава подтик за семантична деривация и при производния глагол *отлюсвам*, при който се оформя преносното значение ‘отстранявам, изключвам член на партия, организация, коалиция и под. от нейните редове’ (Колковска 2008: 23).

Възникването на новото преносно значение на *поръчка* ‘убийство, извършено от наемен убиец’ стимулира семантичния развой при глагола *поръчвам*, при който се обособява нова семема ‘ангажирам наемен убиец за ликвидирането на някого’ (*поръчал конкурента си в наркобизнеса*), както и при прилагателното *поръчков*, което развива новите значения: ‘за престъпно действие – който се извършва от наемник по подбудителство от страна на заинтересовано лице’ (*поръчков разстрел, поръчкова бомбена експлозия*) и ‘за наемник – който извършва престъпно действие по подбудителство от страна на заинтересовано лице’ (*поръчков убиец*). От друга страна, посоченото ново значение на *поръчка* мотивира

семантично словообразователния неологизъм *поръчкаджия* ‘наемник, който извършва нападение, убийство или др. по подбuditелство от страна на заинтересовано лице’.

Сходен е случаят и с неосемантизмите *чадър* ‘закрила, покровителство обикн. от страна на високопоставено лице’ и *наколенки* ‘сервилно държание, угодничене’, които мотивират семантично съответно следните новообразувания: *чадъросвам* ‘за високопоставено лице – осигурявам закрита, покровителство на някого или нещо’ и *наколенкаджия* ‘угодник, подмазвач, блюдолизец’.

При някои лексеми, развили ново метафорично значение по пътя на дефразеологизацията, семантичният развой може да продължи и да се стигне до оформяне и на следващи нови семемии. Така например при съществителните *мравка* и *люспа* чрез разширяване на новооформените значения, цитирани по-горе, възникват съответно семемите: ‘член на вътрешнопартийна опозиция’ и ‘член на партия, който е отстранен от нея поради проявени политически различия с ръководството’. Съществителното *наколенка* пък развива и ново преносно значение ‘угодник, подмазвач, блюдолизец’ и по този начин влиза в синонимни отношения с новообразуването *наколенкаджия*.

Може да се заключи, че през последните няколко десетилетия дефразеологизацията е източник и стимул за пораждаване на различни лексикални и семантични иновации в българския език и е един от относително продуктивните пътища за попълване на българската лексика (главно в нейния разговорен или жаргонен пласт) с нови номинативни средства.

БЕЛЕЖКИ

¹ В смисъла, който влага в този термин В. Мокиенко (Мокиенко 1989: 155-156).

² За някои изключения в това отношение вж. Кювлиева 1987: 329-330.

³ В друго изследване на С. Спасова-Михайлова се отбелязва, че в някои случаи съществуването на фразеологизми и лексеми с еднакво семантично съдържание (напр. названията *коритана*, *коританка* и фразеологичната единица *мома под корито*) се дължи на общ произход, свързан обикновено с един и същ източник от народните обичаи и фолклора (Спасова-Михайлова 1973).

⁴ Отново по термина на Мокиенко (вж. по-горе).

⁵ По термина на Кр. Чолакова (Чолакова 1969).

⁶ За пътя, по който възниква това съществително, вж. също Kořková 2002.

⁷ По-подробно за аналогията като фактор за развитие на нови значения при производни или сродни думи вж. Колковска 2008.

ЛИТЕРАТУРА

- Благоева 2008:** Благоева, Д. *Нови фразеологични калки в българския език (в съпоставка с други славянски езици)*. – В: Изследвания по фразеология, лексикология и лексикография (В памет на проф. д-р Кети Анкова-Ничева). София. АИ „Проф. М. Дринов”, с. 149-153.
- Колковска 2008:** Колковска, С. Динамика и утвърждаване на новите лексикални значения в българския език. – Български език, LV, 2008, кн. 1, с. 15-25.
- Кювлиева 1987:** Кювлиева, В. *Лексикална многозначност и фразеологично значение*. – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 3. София. Изд. на БАН, с. 326-335.
- Кювлиева-Мишайкова 1988:** Кювлиева, В. *Фразеология и езикова икономия*. – Език и литература, XLIII, кн. 2, с. 18-22.
- Мокиенко 1989:** Мокиенко, В. М. *Славянская фразеология. Учебное пособие для вузов*. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва. „Высшая школа”.
- Ничева 1984:** Ничева, К. *Имплицитност, експлицитност, дефразеологизация, фразеологизация и „обиграване” на образа при фразеологизмите в българския език*. – Български език, XXXIV, кн. 3, с. 213-218.
- Спасова-Михайлова 1959:** Спасова-Михайлова, С. *Някои основни видове устойчиви съчетания в българския език*. – В: Известия на института за български език. Т. VI. София. Изд. на БАН, с. 165-199.
- Спасова-Михайлова 1973:** Спасова-Михайлова, С. *За някои думи и фразеологизми с еднакъв произход*. – Български език, XXIII, 1973, кн. 6, с. 573-575.
- Чолакова 1979:** Чолакова, Кр. *За лексико-граматичната еквивалентност на фразеологичната единица с думата*. – В: Славистичен сборник. София. Изд. на БАН, с. 201-219.
- Чолакова 1979:** Чолакова, Кр. *Езикови фактори, обуславящи семантичните варианти на лексикалната единица*. – В: Съпоставително изучаване на частните лексикални системи на славянските езици в синхрония и диахрония. София. Изд. на БАН, с. 40-52.
- Košková 2002:** Košková, M. *Podiel defrazeologizácie na slovotvorbe v bulharčine a slovenčine*. – Slavica Slovaca, XXXVII, č. 1, s. 15-27.

ИЗТОЧНИЦИ

- РНДЗБЕ:** Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска. *Речник на новите думи и значения в българския език*. София. „Наука и изкуство”, 2001.
- РНДБЕ:** Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска. *Речник на новите думи в българския език (от края на XX и първото десетилетие на XXI в.)*. София. „Наука и изкуство”, 2010.